

Izabella Sikorska-Wolak

Katedra Ekonomiki Edukacji, Komunikowania i Doradztwa
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Dywersyfikacja ekonomiczna gospodarstw rolnych jako przejaw przedsiębiorczych zachowań rolników

Wstęp

Jednym z przejawów aktywności i przedsiębiorczych zachowań rolników jest dywersyfikacja gospodarstw rolnych. Dywersyfikacja (od łac. *diversificare* – urozmaicać) definiowana jest jako „rozszerzenie zakresu produkcji i usług w przedsiębiorstwie lub w danym regionie, czego przesłanką może być konieczność wykorzystania nadwyżek siły roboczej lub kapitału, chęć podniesienia rentowności przedsiębiorstw, wykorzystania rezerw produkcyjnych, zasobów itp.” [Smid 2000]. Odnosząc pojęcie dywersyfikacja do gospodarstw rolnych oznacza ono „różnicowanie struktury produkcji rolniczej oraz wykorzystanie zasobów ziemi, kapitału i pracy w gospodarstwach do prowadzenia działalności innej niż rolnicza” [Majewski, Radzikowska 2006]. Czasem pojęcie to używane jest w szerszym znaczeniu i bywa utożsamiane z wielofunkcyjnością, czy dla określenia dywersyfikacji dochodów rodzin rolniczych [Wilkin 2003]. W klasyfikacji GUS najczęściej podawane są następujące źródła dochodów spoza działalności rolniczej: dochód z pracy na własny rachunek (z prowadzenia działalności pozarolniczej), dochód z pracy najemnej oraz świadczenia socjalne. Podstawową przyczyną poszukiwania źródeł dochodów poza gospodarstwem rolnym jest słabość ekonomiczna gospodarstw rolnych [Zegar 2009]. Nie wszystkie jednakże sposoby poszukiwania źródeł dochodów (świadczenia socjalne, praca najemna) noszą znamiona działań przedsiębiorczych. Niewątpliwie do przedsiębiorczych zachowań rolników zaliczyć można podejmowanie przez nich działalności pozarolniczej, związanej bądź nie z gospodarstwem rolnym, tj. wykorzystującej albo niewykorzystującej jego zasobów. Odsetek gospodarstw domowych, z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego, podejmujących działalność pozarolniczą w ostatnich latach systematycznie wzrasta. Według danych GUS w 2005 r. wynosił on 8,4%, natomiast w 2007 r. już 14,2% gospodarstw domowych uzyskało dochód z działalności pozarolniczej.

W niniejszym opracowaniu pojęcie dywersyfikacja zostało użyte dla określenia innej niż rolnicza działalności gospodarczej, która jest bezpośrednio związana z gospodarstwem rolnym, tj. wykorzystuje jego zasoby (siłę roboczą, ziemię, teren, budynki, maszyny itp.). Nie wliczono tu działalności innej niż rolnicza, jeżeli z zasobów gospodarstwa do jej prowadzenia wykorzystywana jest tylko i wyłącznie siła robocza.

Celem badań było poznanie i określenie skali zjawiska i jego zróżnicowania regionalnego, poznanie rodzajów działalności nierolniczej oraz dokonanie charakterystyki gospodarstw rolnych podejmujących działalność nierolniczą. Dla realizacji tego celu wykorzystano dane statystyki krajowej GUS oraz wybrane pozycje literatury tematycznej. W końcowej części opracowania skoncentrowano się na jednym z rodzajów działalności nierolniczej, będącej przejawem przedsiębiorczych zachowań rolników jakim jest agroturystyka. W tej części zaprezentowano wyniki badań prowadzonych w latach 2006–2008 w Katedrze Ekonomiki Edukacji i Doradztwa SGGW. Celem badań było m.in. określenie sylwetki rolników prowadzących działalność agroturystyczną, poznanie źródeł inspiracji i motywów podejmowania tej działalności, określenie korzyści ekonomicznych i pozaekonomicznych osiąganych przez rolników świadczących usługi agroturystyczne.

Skala działalności i zróżnicowanie regionalne

W latach 2002–2007 ogólna liczba gospodarstw rolnych w Polsce zmniejszyła się z 2933,2 do 2575,1 tys., czyli prawie o 400 tys. Towarzyszył temu uwidaczniający się proces polaryzacji ich struktury obszarowej. Zmalała liczba gospodarstw najmniejszych (do 2 ha UR), zwiększyła się natomiast liczba gospodarstw o obszarze powyżej 20 ha UR. W 2007 r. liczba gospodarstw powyżej 20 ha wynosiła jednakże tylko 126,9 tys., co stanowiło zaledwie 7% ogółu gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha [Charakterystyka gospodarstw rolnych 2008]. Wskazane przemiany w strukturze obszarowej gospodarstw, chociaż widoczne, nadal są słabe i nie powodują istotnych przeobrażeń w polskim rolnictwie [Wilkin, Nurzyńska 2010]. Ta niekorzystna struktura obszarowa większości gospodarstw rolnych powoduje, iż rolnicy o postawach przedsiębiorczych dokonują dywersyfikacji gospodarstw i podejmują różne rodzaje działalności nierolniczej.

Kolejnym zjawiskiem jest występowanie gospodarstw rolnych bez działalności rolniczej, co jest osobliwością polskiego rolnictwa, chociaż ich liczba po akcesji do Unii Europejskiej uległa zmniejszeniu [Zegar 2009]. W 2007 r. funkcjonowało w kraju 2575,1 tys. gospodarstw rolnych, zaś działalność rolniczą prowadziło 92,7% gospodarstw. W tym samym roku 115,2 tys. gospodarstw rolnych (4,8% ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą) prowadziło jed-

nocześnie działalność gospodarczą inną niż rolnicza związaną z gospodarstwem rolnym. W tej liczbie mieściło się prawie 114,0 tys. indywidualnych gospodarstw rolnych. W Unii Europejskiej (27 państw) wskaźnik ten był dwukrotnie wyższy i wynosił w 2007 r. około 10%. Największy odsetek gospodarstw z działalnością nierolniczą zanotowano w Finlandii, Francji i Danii, najmniejszy w Bułgarii, Grecji i na Litwie. Polska plasowała się na 19. miejscu pod względem odsetka gospodarstw prowadzących obok działalności rolniczej także działalność nierolniczą związaną z gospodarstwem rolnym [Krakowska-Bal 2009].

Liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność nierolniczą, ale związaną z gospodarstwem rolnym oraz ich udział w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce zróżnicowany był regionalnie, co ilustruje tabela 1.

Najwięcej gospodarstw prowadziło działalność nierolniczą na terenie województw: małopolskiego, mazowieckiego i łódzkiego. Nieco inaczej kształto-

Tabela 1

Indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące działalność nierolniczą w 2007 r. z uwzględnieniem województw

Wyszczególnienie	Liczba gospodarstw prowadzących działalność nierolniczą	% ogółu gospodarstw indywidualnych	Przeciętna liczba gospodarstw z działalnością nierolniczą w gminie
Polska	113 964	4,4	52,5
Dolnośląskie	5 839	5,1	51,7
Kujawsko-pomorskie	5 612	5,5	44,2
Lubelskie	10 651	3,7	55,2
Lubuskie	1 783	3,9	24,1
Łódzkie	12 776	6,6	80,3
Małopolskie	16 688	5,2	100,5
Mazowieckie	13 151	3,9	47,1
Opolskie	3 480	5,7	51,2
Podkarpackie	6 486	2,2	45,0
Podlaskie	3 151	2,8	30,0
Pomorskie	4 040	6,4	41,2
Śląskie	7 026	3,9	59,5
Świętokrzyskie	4 454	2,9	43,7
Warmińsko-mazurskie	4 303	6,2	43,0
Wielkopolskie	10 130	5,5	48,9
Zachodniopomorskie	4 394	7,7	42,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, GUS, Warszawa 2008.

wała się sytuacja w województwie małopolskim i mazowieckim pod względem procentowego udziału tych gospodarstw w ogólnej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych. Największy odsetek tych gospodarstw zanotowano bowiem w województwach: zachodniopomorskim, łódzkim, pomorskim i warmińsko-mazurskim, najmniejszy zaś w województwach: podkarpackim, podlaskim i świętokrzyskim. Inaczej też kształtowała się sytuacja pod względem przeciętnej liczby gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność nierolniczą w gminie. Najwięcej tego typu gospodarstw przypadało na jedną gminę w województwach: małopolskim i łódzkim, a najmniej w lubuskim i podlaskim. Zdecydowanie najmniej aktywne w podejmowaniu działalności nierolniczej były więc gospodarstwa wschodniego regionu Polski.

Rodzaje działalności nierolniczej

Rodzaje prowadzonej działalności nierolniczej ilustruje tabela 2. Należy nadmienić, iż 3,7% omawianych gospodarstw prowadziło więcej niż jeden rodzaj działalności nierolniczej.

Największy odsetek analizowanych gospodarstw prowadziło działalność usługową z wykorzystaniem własnego sprzętu, co może świadczyć o tym, iż najbardziej niewykorzystanym zasobem obok zasobów ludzkich były posiadane

Tabela 2

Indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące działalność nierolniczą w 2007 r. według rodzajów działalności

Rodzaje działalności	Liczba	% gospodarstw z działalnością nierolniczą	% ogółu gospodarstw indywidualnych
Ogółem	118 136	100,00	100,00
Działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu	32 513	28,52	1,26
Agroturystyka, wynajem pokoi	10 092	8,86	0,39
Przetwórstwo produktów rolnych	3 041	2,66	0,12
Przetwarzanie drewna	6 749	5,92	0,26
Rękodzieło	2 135	1,87	0,08
Akwakultura (uprawa roślin i hodowla zwierząt w środowisku wodnym)	11 339	9,95	0,44
Wytwarzanie energii odnawialnej na rynek	165	0,14	0,01
Inne działalności	52 102	45,7	2,02

Źródło: jak w tabeli 1.

maszyny i narzędzia. Kolejnym niewykorzystanym zasobem były zasoby mieszkaniowe, które umożliwiają podejmowanie działalności agroturystycznej. Liczba gospodarstw agroturystycznych systematycznie wzrasta i jest zróżnicowana regionalnie. Najwięcej gospodarstw prowadzących działalność agroturystyczną znajdowało się w analizowanym okresie na terenie województwa małopolskiego i podkarpackiego (łącznie ponad 30% ogółu gospodarstw agroturystycznych w Polsce). Są to województwa charakteryzujące się szczególnie niekorzystną strukturą obszarową gospodarstw rolnych, a zarazem odznaczające się dużymi walorami przyrodniczo-kulturowymi. Najmniej gospodarstw rozwijających działalność agroturystyczną występowało w województwach: lubuskim, łódzkim i opolskim. Dużym powodzeniem wśród rodzajów działalności nierolniczej cieszy się akwakultura, czyli uprawa roślin i hodowla zwierząt w środowisku wodnym. Jej celem jest zwiększenie pozyskiwania żywności ze środowiska wodnego. Ciekawą, choć jeszcze słabo spopularyzowaną formą dywersyfikacji gospodarstw rolnych jest wprowadzanie do produkcji roślin nieżywnościowych. Coraz większym zainteresowaniem w ramach tej produkcji cieszy się kierunek bioenergetyczny, czyli produkowanie biomasy jako odnawialnego źródła energii. Biomasa to najstarsze i najszerzej wykorzystywane odnawialne źródło energii, jest trzecim co do wielkości na świecie naturalnym źródłem energii [www.energiaodnawialna.net]. Biorąc to pod uwagę, należy sądzić, iż ten rodzaj działalności nierolniczej gospodarstw rolnych będzie coraz bardziej zyskiwał na znaczeniu oraz ulegał dynamizowaniu. Słabo spopularyzowanym rodzajem działalności nierolniczej prowadzonej z wykorzystaniem zasobów gospodarstwa rolnego było w analizowanym okresie przetwórstwo produktów rolnych. Inaczej pod tym względem wyglądała sytuacja w pozostałych krajach UE, gdzie było ono zdecydowanie dominującym kierunkiem dywersyfikacji rozwijanym przez 60% gospodarstw. W dalszej kolejności plasowała się działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu (15% gospodarstw) oraz agroturystyka (9,2%) [Krakowiak-Bal 2009].

Zróżnicowanie gospodarstw prowadzących działalność nierolniczą według struktury obszarowej, nakładów pracy i wielkości ekonomicznej

W charakterystyce gospodarstw rolnych podejmujących działalność nierolniczą uwzględniono trzy wskaźniki obrazujące ich strukturę obszarową, nakłady pracy oraz wielkość ekonomiczną.

Rozkład ogółu gospodarstw rolnych prowadzących działalność nierolniczą według grup obszarowych (tab. 3) wskazuje, iż największy ich odsetek to gospodarstwa o powierzchni do 5 ha. Jednocześnie odsetek gospodarstw prowa-

Tabela 3

Struktura obszarowa gospodarstw prowadzących działalność nierolniczą w 2007 r. według rodzajów działalności [w %]

Rodzaje działalności	do 1 ha	1–5 ha	5–10 ha	10–15 ha	15–20 ha	pow. 20 ha
Gospodarstwa rolne – ogółem	29,9	40,2	15,5	6,5	3,0	4,9
Gospodarstwa z działalnością nierolniczą	20,9	41,4	17,3	7,8	3,2	9,7
Działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu	16,4	41,4	19,2	9,0	3,2	10,6
Agroturystyka, wynajem pokoi	16,7	42,9	17,2	7,6	4,5	10,9
Przetwórstwo produktów rolnych	6,5	40,5	18,6	9,9	4,3	20,3
Przetwarzanie drewna	32,4	37,8	15,0	6,9	2,5	5,3
Rękodzieło	24,8	51,4	14,5	4,9	1,2	3,3
Akwakultura	15,1	25,9	17,2	14,2	6,0	21,5
Wytwarzanie energii odnawialnej	4,5	22,7	13,6	14,2	3,4	40,9
Inne rodzaje działalności	24,5	44,2	16,1	6,1	2,7	6,4

Źródło: jak w tabeli 1.

dających działalność nierolniczą w grupie obszarowej powyżej 20 ha jest prawie dwukrotnie wyższy aniżeli w gospodarstwach zajmujących się tylko rolnictwem. W tej grupie obszarowej mieści się szczególnie dużo gospodarstw prowadzących działalność w zakresie wytwarzania energii odnawialnej, przetwórstwa produktów rolnych oraz akwakultury. Również w UE największą aktywność pozarolniczą wykazują gospodarstwa, których powierzchnia nie przekracza 5 ha.

Nieco inaczej kształtuje się sytuacja, jeżeli analizy dokonamy w odniesieniu do poszczególnych grup obszarowych gospodarstw. Udział gospodarstw rolnych prowadzących działalność inną niż rolnicza zwiększał się wraz ze wzrostem powierzchni użytków rolnych – od 3,7% w grupie obszarowej do 1 ha do 21,9% w grupie 100 ha i więcej. Wśród gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha UR udział tych gospodarstw w ogólnej liczbie gospodarstw danej grupy obszarowej najniższy był w grupie 1–2 ha (4,7%), najwyższy w grupie 100 ha i więcej (17,1%). Należy nadmienić jednakże, iż grupa obszarowa 100 ha i więcej liczyła zaledwie 1,5% ogółu gospodarstw z działalnością nierolniczą.

Najwyższy odsetek gospodarstw prowadzących działalność inną niż rolnicza [Charakterystyka gospodarstw rolnych 2008] odnotowano dla:

- działalności usługowej z wykorzystaniem własnego sprzętu – w grupie obszarowej 100 ha UR i więcej (47,9% ogółu gospodarstw tej grupy prowadzących działalność nierolniczą);

- agroturystyki i wynajmu pokoi – w grupie obszarowej 30–50 ha (12,5%);
- przetwórstwa produktów rolnych – w grupie obszarowej 100 ha i więcej (14,9%);
- przetwarzania drewna – w grupie obszarowej 0–1 ha (9,1%);
- rękodzieła – w grupie obszarowej 2–3 ha (2,8%);
- akwakultury – w grupie obszarowej 30–50 ha (27,3%);
- wytwarzania energii odnawialnej na rynek – w grupie obszarowej 100 ha i więcej (1,2%);
- innych działalności (łącznie z chowem zwierząt futerkowych) – w grupie obszarowej 2–3 ha (57,6%).

Dokonując charakterystyki gospodarstw rolnych prowadzących działalność nierolniczą nie można pominąć wskaźników obrazujących nakłady pracy. Ze względu na duży udział pracy w niepełnym wymiarze godzin oraz sezonowego zatrudniania pracowników dorywczych, nakłady pracy wyrażone zostały w umownych rocznych jednostkach pracy (*Annual Work Unit* – AWU¹).

Większość gospodarstw rolnych z działalnością nierolniczą, podobnie jak gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą, wymagała nakładów pracy poniżej 0,5 AWU, czyli zatrudnienia mniejszego niż połowa etatu. Dane zaprezentowane w tabeli 4 wskazują, iż nakłady pracy są zróżnicowane zarówno w ramach po-

Tabela 4

Gospodarstwa rolne prowadzące działalność nierolniczą według nakładów pracy w AWU [%]

Wyszczególnienie	do 0,49	0,50–0,99	1,00–1,99	2,00–2,99	3,00 i więcej
Gospodarstwa z działalnością rolniczą – ogółem	43,4	16,7	25,3	11,6	3,0
Gospodarstwa z działalnością nierolniczą	47,3	14,5	23,7	10,1	4,4
Działalność usługowa	44,0	15,0	23,7	12,1	5,2
Agroturystyka, wynajem pokoi	39,6	14,7	29,8	10,1	5,7
Przetwórstwo produktów rolnych	26,7	16,6	24,9	18,1	13,5
Przetwarzanie drewna	55,9	11,7	22,2	6,5	3,7
Rękodzieło	34,2	21,0	30,3	9,9	4,4
Akwakultura	32,1	12,7	27,6	18,3	9,2
Wytwarzanie energii odnawialnej	17,6	13,6	49,4	5,7	13,6
Inne rodzaje działalności	54,3	14,6	21,1	7,0	2,8

Źródło: jak w tabeli 1.

¹ AWU jest odpowiednikiem rocznego wkładu pracy osoby zatrudnionej w pełnym wymiarze czasu pracy. W Polsce jako ekwiwalent pełnego etatu przyjęto 2120 godzin pracy w roku.

szczególnych rodzajów działalności nierolniczej, jak i pomiędzy nimi. Największe nakłady pracy charakteryzowały gospodarstwa zajmujące się wytwarzaniem energii odnawialnej, przetwórstwem produktów rolnych oraz akwakulturą.

We współczesnych analizach ekonomicznych gospodarstw rolnych szczególne znaczenie nadaje się wielkości ekonomicznej gospodarstw (ESU)². Wielkość ta wykazuje wyraźny związek z obszarem gospodarstwa [Zegar 2009]. Wielkość ekonomiczna gospodarstw prowadzących jednocześnie działalność rolniczą i nierolniczą przedstawiona została w tabeli 5.

Przyjęto za J. Zegarem, że gospodarstwa o wielkości ekonomicznej do 4 ESU to gospodarstwa nieżywotne ekonomicznie, o wielkości 4–8 ESU to gospodarstwa o słabej żywotności ekonomicznej, o wielkości 8–16 ESU to gospodarstwa o średniej żywotności ekonomicznej, zaś osiągające wielkość ekonomiczną 16 ESU i więcej to gospodarstwa ekonomicznie silnie żywotne. Przyjmując powyższe kryteria należy stwierdzić, iż zdecydowana większość gospodarstw rol-

Tabela 5

Indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące działalność nierolniczą w 2007 r. według wielkości ekonomicznej

	Do 4 ESU	4–8 ESU	8–16 ESU	16 ESU i więcej
Gospodarstwa z działalnością rolniczą – ogółem	80,5	9,3	6,1	4,1
Gospodarstwa z działalnością rolniczą i nierolniczą	78,2	10,0	6,4	5,3
Działalność usługowa z wykorzystaniem własnego sprzętu	78,3	9,9	6,5	5,2
Agroturystyka, wynajem pokoi	81,5	8,3	6,4	3,8
Przetwórstwo produktów rolnych	62,5	13,7	10,2	12,7
Przetwarzanie drewna	80,8	12,8	4,2	2,2
Rękodzieło	87,7	9,0	1,5	1,7
Akwakultura	59,9	13,4	13,4	13,3
Wytwarzanie energii odnawialnej	53,3	7,9	24,2	14,6
Inne rodzaje działalności	81,3	9,4	5,1	4,2

Źródło: jak w tabeli 1.

² Wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych jest określana na podstawie standardowej nadwyżki bezpośredniej (*Standard Gross Margin* – SGM) i stanowi sumę standardowych nadwyżek bezpośrednich wszystkich działalności rolniczych prowadzonych w gospodarstwie. Wyrażona jest w europejskich jednostkach wielkości (*European Size Unit* – ESU). Wartość 1 ESU ustalona przez Komisję Europejską wynosi 1200 euro.

nych prowadzących działalność rolniczą, a także łączących działalność rolniczą z nierolniczą zaliczana jest do grupy o słabej żywotności ekonomicznej. Różnice uwidaczniają się natomiast w wielkości ekonomicznej gospodarstw z uwzględnieniem poszczególnych rodzajów działalności nierolniczej. Największy odsetek gospodarstw rolnych o średniej i wysokiej żywotności ekonomicznej (przewyższający średnią dla ogółu gospodarstw prowadzących działalność rolniczą oraz nierolniczą) zauważono w gospodarstwach prowadzących działalność w zakresie przetwórstwa produktów rolnych oraz akwakultury i wytwarzania energii odnawialnej. Wymienione powyżej gospodarstwa, jak wykazano w tabeli 3, posiadają jednakże korzystniejszą strukturą obszarową niż te, które rozwijają inne rodzaje działalności nierolniczej. Najniższą wielkością ekonomiczną odznaczają się gospodarstwa rolne zajmujące się agroturystyką i rękodziełem, co skorelowane jest z ich wielkością obszarową. Należy sądzić, iż to właśnie niewielkie zasoby ziemi i kapitału spowodowały podjęcie działalności nierolniczej bazującej głównie na zasobach ludzkich oraz zasobach przyrodniczo-kulturowych wsi.

Działalność agroturystyczna jako forma dywersyfikacji gospodarstw rolnych

Genezy agroturystyki należy poszukiwać w bogatych tradycjach letniskowych wielu polskich wsi sięgających połowy XIX wieku. Jednakże dopiero u progu ostatniego dziesięciolecia ubiegłego wieku przyjmowanie przez rolników pod swój dach mieszkańców miast na wypoczynek przekształciło się w zorganizowaną formę działalności agroturystycznej [Sikorska-Wolak 2004]. W stymulowaniu rozwoju agroturystyki szczególną rolę odegrało, przez popularyzowanie idei agroturystyki, inspirowanie rolników i ich rodzin do podejmowania działalności agroturystycznej, przełamywanie oporów natury psychicznej, pomoc w rozwiązywaniu problemów oraz działalność edukacyjną, doradztwo rolnicze. Dzięki dużemu zaangażowaniu doradców z ośrodków doradztwa rolniczego liczba gospodarstw agroturystycznych wzrastała w szybkim tempie. Sprzyjały temu bogate walory przyrodnicze i kulturowe polskiej wsi oraz zmiany w gustach i preferencjach turystów. Według danych Instytutu Turystyki w 2000 r. funkcjonowało w kraju 4,8 tys. gospodarstw agroturystycznych, w 2007 r. już ponad 10 tys. gospodarstw rozwijało działalność agroturystyczną (patrz tab. 2). Dynamicznemu wzrostowi liczby tego rodzaju gospodarstw towarzyszyło dążenie do podnoszenia jakości świadczonych usług oraz wzbogacanie i różnicowanie oferty turystycznej. Właściciele gospodarstw agroturystycznych zaczęli zdawać sobie sprawę, iż chociaż turyści darzą uznaniem wszystko, co stanowi o charakterze wiejskiego życia, to poza odpowiednim standardem noclegu i wyżywienia oczekują także stworzenia

im możliwości atrakcyjnego spędzenia czasu wolnego, poznawania historii i kultury miejscowości recepcyjnej i okolicznych wsi, przedstawienia ciekawej oferty rekreacyjnej. W omawianym okresie dały się również zauważyć pewne przejawy specjalizacji gospodarstw agroturystycznych, czego przykładem może być nastawienie na hodowlę koni i świadczenie usług jeździeckich czy usług w zakresie hipoterapii. Inną interesującą inicjatywą było pojawienie się tzw. gospodarstw edukacyjnych przyjmujących dzieci i młodzież w ramach „zielonych szkół”, czy uczestniczących w wycieczkach szkolnych. To tylko przykłady marketingowego podejścia i umiejętności rozpoznania rynku oraz coraz większego profesjonalizmu rolników świadczących usługi turystyczne.

Wyniki badań prowadzonych w Katedrze Ekonomiki Edukacji, Komunikowania i Doradztwa SGGW na terenie województw: podlaskiego, lubelskiego i podkarpackiego [Balińska, Sikorska-Wolak 2009; Zawadka 2010] pozwalają na określenie profilu osobowego usługodawców agroturystycznych. Działalność agroturystyczna jest głównie domeną kobiet, osób w wieku powyżej 40 lat, posiadających w większości wykształcenie średnie bądź wyższe, a więc wyróżniających się in plus pod względem poziomu wykształcenia od ogółu rolników i mieszkańców wsi.

Właściciele ponad połowy badanych gospodarstw agroturystycznych ukończyli też różnego rodzaju kursy i szkolenia z zakresu działalności agroturystycznej. Tematyka szkoleń koncentrowała się najczęściej na podnoszeniu jakości usług i żywieniu, dotyczyła także przepisów prawnych, kategoryzacji wiejskiej bazy noclegowej, pozyskiwania środków finansowych na tę działalność, dziedzictwa kulturowego, atrakcji regionu, Internetu jako narzędzia promocji. Tematyka ta, jak wykazały badania, była zgodna z oczekiwaniami wiejskich usługodawców. Organizatorami wymienionych form doskonalenia były ośrodki doradztwa rolniczego, stowarzyszenia agroturystyczne oraz lokalne grupy działania (LGD).

Tabela 6

Poziom wykształcenia osób prowadzących działalność agroturystyczną według grup wieku [w %]

Grupy wieku	Podstawowe	Zasadnicze	Średnie	Wyższe	Ogółem
21–30	–	–	1,6	–	1,6
31–40	1,6	2,4	11,2	4,0	19,2
41–50	0,8	7,2	24,8	10,4	43,2
51–60	3,2	7,2	12,8	4,8	28,0
61–70	2,4	0,8	2,4	0,8	6,4
71 lat i więcej	1,6	–	–	–	1,6
Ogółem	9,6	17,6	52,8	20,0	100,0

Źródło: Balińska A., Sikorska-Wolak I. 2009: *Turystyka wiejska szansą rozwoju wschodnich terenów przygranicznych na przykładzie wybranych gmin*. Wyd. SGGW, Warszawa, s. 12.

Przedstawione w tabeli 6 wskaźniki są zbieżne z wynikami badań prowadzonych w innych ośrodkach naukowych [m.in. Sosnowski 2010; Mysiak 2007].

W badaniach starano się również określić źródła inspiracji do podejmowania działalności agroturystycznej oraz motywy podejmowania tej działalności. Najwięcej badanych (49,4%) decyzję o rozwijaniu działalności agroturystycznej podjęło samodzielnie, ważnym źródłem inspiracji były sugestie doradców ODR (21,0%), w dalszej kolejności plasowały się – przykład innych rolników (16,0%) oraz namowa rodziny lub znajomych (13,6%). Dominującym motywem podejmowania działalności agroturystycznej była możliwość uzyskania dodatkowego dochodu, znacząca okazała się także możliwość wykorzystania zasobów mieszkaniowych, prawie połowa badanych wskazała też na możliwość kontaktu z turystami, co ilustruje tabela 7.

Tabela 7

Motywy decydujące o podejmowaniu działalności agroturystycznej

Motywy podjęcia działalności agroturystycznej:	% odpowiedzi*
uzyskanie dodatkowego dochodu	90,1
wykorzystanie wolnych pomieszczeń	69,1
kontakt z turystami	45,7
sprzedaż produktów z gospodarstwa	12,3
wykorzystanie wolnych zasobów pracy	7,4
sukces innych rolników	6,1
inne	1,2

* badani mieli możliwość wskazania więcej aniżeli jednego motywu

Źródło: jak w tabeli 6.

Wymienione powyżej motywy podejmowania działalności agroturystycznej zróżnicowane były w zależności od poziomu wykształcenia i wieku badanych. Wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia malało znaczenie motywu związanego z możliwością uzyskania dodatkowego dochodu na rzecz możliwości kontaktu z turystami. Podobną zależność stwierdzono w przypadku wieku. Osoby starsze bardziej ceniły sobie możliwość kontaktu z turystami niż środki finansowe pozyskane z działalności agroturystycznej.

Badane gospodarstwa prowadzące działalność agroturystyczną posiadały niewielkie zasoby ziemi. Przeciętna ich powierzchnia wynosiła 7,0 ha, zaś użytków rolnych 5,2 ha. Jednym z celów prowadzonych badań było określenie źródeł dochodów gospodarstw prowadzących działalność agroturystyczną. Największy udział w dochodach miały emerytury i renty (37,2%), w dalszej kolejności praca najemna (22,8%), agroturystyka (19,1%), działalność rolnicza (17,8%), pozarol-

nicza działalność gospodarcza (3,1%). Warto zauważyć, iż uzyskiwane dochody z działalności agroturystycznej przewyższały dochody z działalności rolniczej. Oczekiwania rolników podejmujących działalność agroturystyczną zostały więc zaspokojone. Należy nadmienić, iż większość badanych (59,2%) rozpoczęło działalność agroturystyczną w latach 2001–2008.

Poza korzyściami ekonomicznymi w postaci dodatkowego dochodu, co podkreślano w większości badań uwzględniających problemy rozwoju agroturystyki, równie ważne, a dla niektórych usługodawców nawet ważniejsze, są korzyści o charakterze pozaekonomicznym. Wśród nich badani właściciele gospodarstw agroturystycznych wskazywali:

- poznanie ciekawych ludzi, nawiązanie przyjaźni (80,2%);
- poszerzenie wiedzy o ludziach i świecie (53,1%);
- zagospodarowanie czasu wolnego (48,1%);
- nobilitacja i wzrost pozycji społecznej we wsi (17,3%);

Należy nadmienić, iż działalność agroturystyczna przynosi korzyści nie tylko osobom bezpośrednio zaangażowanym w jej prowadzenie, ale też całym społecznościom lokalnym. Zgodnie z „efektem mnożnikowym” pobyt turystów na wsi jest również źródłem dochodu dla innych mieszkańców, rośnie bowiem popyt na inne dobra i usługi związane, bądź nie, z turystyką. Z innych korzyści wymienić można: rozbudzenie inicjatyw gospodarczych i tworzenie nowych miejsc pracy, poprawę lokalnej infrastruktury technicznej i społecznej, promocję gminy, nobilitację mieszkańców wsi i ich stylu życia, ochronę wartości kulturowych, poprawę estetyki i wyglądu wsi. Wymienione korzyści świadczą o tym, iż agroturystyka stanowi ważny element rozwoju społeczno-gospodarczego wsi.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzona analiza działalności dywersyfikacyjnej wykorzystującej zasoby własne gospodarstw rolnych pozwala na sformułowanie następujących uogólnień i wniosków:

1. W Polsce dokonuje się proces różnicowania działalności gospodarstw rolnych, jednakże, pod względem aktywności w podejmowaniu działań dywersyfikacyjnych wypada on niekorzystnie na tle większości krajów UE. Ponad dwukrotnie niższy udział gospodarstw z działalnością nierolniczą świadczy o słabym wykorzystaniu szans, jakie daje dywersyfikacja. Różnice zauważono również w rodzajach podejmowanej działalności nierolniczej (o ile w pozostałych krajach UE na plan pierwszy wysuwa się przetwórstwo produktów

rolnych, to w Polsce najbardziej popularne są usługi z wykorzystaniem własnego sprzętu, a więc w miarę prosty rodzaj działalności).

2. Działalność nierolnicza gospodarstw rolnych wykazuje duże zróżnicowanie w układzie regionalnym. Największy udział gospodarstw rozwijających działalność nierolniczą występuje na terenie województw: zachodniopomorskiego, łódzkiego i pomorskiego, a najmniejszy w województwach regionu wschodniego. Można pokusić się o stwierdzenie, iż rolnicy tego regionu nie dostrzegają okazji i możliwości poprawy sytuacji dochodowej przez pełniejsze wykorzystanie zasobów i podejmowanie działalności nierolniczej.
3. W świetle przeprowadzonej analizy można stwierdzić, iż działalność nierolnicza stanowi ważny element funkcjonowania małych obszarowo gospodarstw (do 5 ha), i to zarówno w Polsce, jak i całej UE. Jedynie wytwarzanie energii odnawialnej jest głównie domeną gospodarstw powyżej 20 ha.
4. Gospodarstwa z działalnością nierolniczą wymagają większych nakładów pracy aniżeli pozostałe rodzaje gospodarstw, w szczególności dotyczy to wytwarzania energii odnawialnej, przetwórstwa produktów rolnych oraz akwakultury. Znacznie większy odsetek gospodarstw rozwijających te rodzaje działalności mieści się w grupie o średniej i silnej żywotności ekonomicznej. Na sytuację tę wpływa niewątpliwie bardziej korzystna struktura obszarowa.
5. Ważną formą dywersyfikacji ekonomicznej gospodarstw rolnych jest podejmowanie działalności agroturystycznej. Rozwój agroturystyki należy rozpatrywać jednakże w szerszym kontekście aniżeli pozostałe rodzaje działalności nierolniczej – z jednej strony bazuje ona bowiem na zasobach materialnych i niematerialnych gospodarstw rolnych, z drugiej wykorzystuje zasoby przyrodnicze i kulturowe wsi. Przynosi wielorakie korzyści o charakterze ekonomicznym i pozaekonomicznym przede wszystkim rolnikom świadczącym usługi agroturystyczne i ich rodzinom, ale także całym wiejskim społecznościom lokalnym. Właśnie owe korzyści przemawiają za potrzebą jej zdynamizowania i uczynienia agroturystyki ważnym elementem rozwoju nie tylko pojedynczych gospodarstw rolnych, ale rozwoju społeczno-gospodarczego polskiej wsi i wzbogacania struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich.

Literatura

- BALIŃSKA A., SIKORSKA-WOLAK I. 2009: *Turystyka wiejska szansą rozwoju wschodnich terenów przygranicznych na przykładzie wybranych gmin*. SGGW, Warszawa.
- GUS 2008: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.* Warszawa.
- KRAKOWIAK-BAL A. 2009: *Pozarolnicza działalność gospodarcza polskich gospodarstw rolniczych na tle gospodarstw z krajów UE*. Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, nr 5.

- MAJEWSKI D., RADZIKOWSKA E. 2006: *Znaczenie działań dywersyfikacyjnych dla polskiego rolnictwa*. [w:] Różnicowanie produkcji rolniczej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o trudnych warunkach rolniczych oraz unikatowych walorach przyrodniczych. FAPA, Warszawa.
- MYSIAK K. 2007: *Agroturystyka w rozwoju gospodarczo-społecznym obszarów wiejskich województwa pomorskiego*. Rozprawa doktorska. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- SIKORSKA-WOLAK I. 2004: *Agroturystyka szansą rozwoju gmin wiejskich w Polsce*. Lithuania nr 2(46).
- SOSNOWSKI J. 2010: *Działalność agroturystyczna i jej wpływ na produkcję rolniczą w gospodarstwach regionu siedleckiego*. Rozprawa doktorska. Akademia Podlaska, Siedlce.
- WILKIN J. (red.) 2003: *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- WILKIN J., NURZYŃSKA I. (red.) 2010: *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2010*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- ZAWADKA J. 2010: *Ekonomiczno-społeczne determinanty rozwoju agroturystyki na Lubelszczyźnie (na przykładzie wybranych gmin wiejskich)*. Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem I. Sikorskiej-Wolak. SGGW, Warszawa.
- ZEGAR J. 2009: *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego*. Wydawnictwo IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Economic diversity of farms as a sign of enterprising activity of farmers

Abstract

The research presents a range, regional diversity and different kinds of non-agricultural activity of farms. These farms have been characterized, the author has taken into account such features, as a regional structure, work in AWU and economic size. Agrotouristic activity has been analysed in details, as a form of diversity of farms. The research presents the models of farmers, sources of inspiration, motives of activity and economic and noneconomic profits from its development.